

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

NƏRMİN FƏYANNUM QIZI CAHANGİROVA

**MİKAYIL MÜŞFİQİN POEMALARI
(JANRIN POETİKASI VƏ DİNAMİKASI KONTEKSTİNDƏ)**

5715.01 - Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2014

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya üzrə elmlər doktoru
Cavanşir Əziz oğlu Əliyev

Rəsmi opponentlər:

filologiya üzrə elmlər doktoru
Qafar Möhsün oğlu Hüseynov

filologiya üzrə elmlər doktoru,
əməkdar elm xadimi
Hüseyn Məmməd oğlu Həşimli

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universiteti
“Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kafedrası

Müdafiə “27 _____” _10 _____ 2014-cü il tarixdə saat _____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.131 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt Zalı (IV mərtəbə)

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” “_____” 2014-cü il tarixində göndərilmişdir.

D.01.131 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru

**İmamverdi Yavər oğlu
Həmidov**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Böyük Azərbaycan şairi Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığı keçən əsrin 20-ci illərində formalaşan, inkişaf edən yeni ədəbiyyatın bir çox səciyyəvi cəhətlərini özündə birləşdirirdi. Onun müasirlərindən seçilən özünəməxsus üslubu, şair naturası, orijinal yaradıcılıq axtarışları, eləcə də keçmiş sovet poeziyasının inkişafındakı mövqeyi bütün dövrlərdə ədəbi tənqidin və ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb etmişdir. Mikayıl Müşfiqin təkcə poeziyası deyil, lirik-epik əsərləri – poemaları da yeni dövrü, yeni həyat tərzini xarakterizə etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövrün poetik reallıqlarını təhlil edərkən M.Müşfiqin epik əsərlərindən yan keçmək qeyri-mümkündür. Şairin poemaları onun poetik sistemində xüsusi yer tutur, bu mətnlərdə elə cəhətlər mövcuddur ki, onların araşdırılması Mikayıl Müşfiqin poetikası haqqında daha bitkin təsəvvür yarada bilər. Mikayıl Müşfiqdə epik təfəkkür çoxcəhətli, çoxşaxəli və vüsətli idi, o, hər hansı poemada necə deyərlər laddan lada keçə bilir, qəhrəmanların, son dərəcə ziddiyyətli dövrün xarakterini bu cəhətlərə uyğun kontekstdə ifadə edirdi. Müşfiqin bədii təfəkküründəki çoxsəslilik, yəni polifonizm obrazları rənglər qatışıqında yaratmağa geniş imkanlar açırdı.

XX əsrin əvvəlləri (həm də birinci yarısı) məlum səbəblərə görə bizim üçün ümumi mənada yeni era, yaxud başlanğıc deyil, əslində, iki fərqli düşüncəni ayıran vahid sistem kimi dəyərləndirilməlidir. Bu mənada Mikayıl Müşfiq yaradıcılığı həm material zənginliyinə, həm də poetik sistemindəki qabarıq cəhətlərinə görə tədqiqat baxımından böyük maraq doğurur. Qeyd edilməlidir ki, bu cəhətlər onun poemalarında daha sıx-sıx rastlanır.

M.Müşfiq yaradıcılığı daha çox ənənəvi poetika sistemində araşdırılmış, ədəbiyyatşünaslığın ən yeni nailiyyətləri onun çoxcəhətli və zəngin yaradıcılığına az tətbiq edilmişdir. Onun poetik enerjisini yüzdə yüz üzə çıxarmaq, bu enerjinin sərf edilmə mexanizmi haqqında söz deyə bilmək üçün bu mətnləri yeni kontekstdə - müasir elmi nəzəriyyələr çərçivəsində öyrənmək böyük aktuallıq kəsb edir. Tədqiqatda bu məsələ fərqli baxış bucağı altında qoyulur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektı, əsasən, Mikayıl Müşfiqin epik poeziya nümunələri - poemalarıdır. Dissertasiyada poemaların məzmun və forma yeniliyi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat üçün məhz poemaların əsas götürülməsi onunla bağlıdır ki, ədəbiyyat tarixində M.Müşfiqin lirikası geniş təhlil olunduğu halda, tədqiqat obyektı kimi poemalara daha az müraciət edilmiş, bu

müxtəlif mövzulu epik poeziya nümunələri geniş tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. M. Müşfiqin poemalarını araşdırarkən ümumən poema janrı, janrın inkişaf tarixi və poetik strukturu ilə bağlı məsələlər də tədqiqatın predmeti və əhatə dairəsinə daxil olur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Mövzu tarixi-müqayisəli və analitik təhlil metodları əsasında öyrənilmişdir. Tədqiqat işində müasir Azərbaycan, rus ədəbi-nəzəri fikrinin müddəalarından istifadə edilərkən milli və ümumbəşəri dəyərlər nəzərə alınmış, ədəbi-bədii materialın sistemli şəkildə araşdırılmasına cəhd edilmişdir. Poema janrı haqqında yazılmış elmi məqalələr, dissertasiyalar, müxtəlif səciyyəli elmi material nəzərdən keçirilmiş, elmi-nəzəri mülahizələrə istinad edilmişdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Mikayıl Müşfiqin poema yaradıcılığı həтта ilk dövrlərdən birmənalı qarşılanmamış, çap olunduğu zamandan ədəbi tənqidin diqqətini cərkərək mübahisələrə səbəb olmuş, gah tənqid, gah təqdir edilmişdir. Müşfiqin ilk epik poeziya nümunəsi - neft işçilərinin həyatına həsr etdiyi, beynəlmiləl münasibətlərin təbliğ olunduğu “Buruqlar arasında” poeması çap olunduqda onun haqqında ilk sözü Məmməd Arif söyləmişdir. “Lirikadan eposa” adlı məqalədə tənqidçi Müşfiqin “Buruqlar arasında” poemasını şairin poema yaradıcılığı sahəsində mühüm addım hesab edirdi. “Lirikadan eposa doğru atılan addım alqışlanmalıdır, lakin bu böyük sahəyə keçərkən şairlərimiz, xüsusən, Müşfiq özünü Puşkinlərin, Lermontovların, Bayronların zərərli təsirlərindən qorumalıdır”¹ – deyən Məmməd Arif haqlı olaraq, təsirlənməni təqlidçilikdən fərqləndirməyə və şairləri bu məsələdə diqqətli olmağa çağırırdı.

Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığı haqqında ilk monoqrafiyanı Cəfər Xəndan yazmış, daha sonralar bu yaradıcılıq Xəlil Rza Ulutürk, ədəbi fəaliyyətinin mühüm qismini Müşfiq irsinin, Müşfiq ənənəsinin yaşadılmasına həsr edən Gülhüseyn Hüseynoğlu, Safura Quliyeva, Rəfiq Zəka tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmış, bu tədqiqatlarda arasıra şairin poemaları haqqında da müəyyən fikirlər söylənmişdir.²

XX əsr kimi keşməkeşli bir dövrün poema nümunələrinin təhlilinə həsr olunmuş Rafiq Yusifoğlunun “Azərbaycan poeması: axtarışlar və

¹ Arif M. Lirikadan eposa. “İnqilab və mədəniyyət” qəz., Bakı, 1935, № 2, s. 43-45.

² Xəndan C. Mikayıl Müşfiq. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1956, 44 s.; Quliyeva S. Müşfiqin sənət aləmi. Bakı: “Yazıcı”, 1988, 184 s.; Rza X. Həyat, həyat deyə çırpınan könül. Bakı: “Çinar-çap”, 2009, 291 s.; Hüseynoğlu G. Mikayıl Müşfiqin həyat və yaradıcılığı, Bakı: Azərnəşr, 1968, 107 s.; Zəka R. Müşfiq incəlikləri, Bakı: 1978

perspektivlər” monoqrafiyasında müxtəlif ədəbi məsələlərin həlli ilə bağlı Mikayıl Müşfiqin poemaları da nəzərdən keçirilmişdir.

Gülbəniz Babaxanlının 1920-50-ci illərdə yazılmış poemaların qaynaqlarını araşdırdığı “Azərbaycan epik şeri və klassik irs” monoqrafiyasında da ara-sıra Mikayıl Müşfiqin poemalarına toxunulmuşdur. Poemaların klassik ədəbiyyatla, folklorla əlaqəsi müəyyənləşdirilərkən Müşfiqin “Azadlıq dastanı”, “Çoban”, “Sındırılan saz” kimi əsərləri təhlilə cəlb olunmuşdur.

Bundan başqa Ş.Salmanov, C.Abdullayev, A.Abdullayeva, A.Abdullazadə, Ə.Xəlilov, Mir Cəlal, B.Nəbiyev, V.Osmanlı, A.Zeynallı, R.Zəka kimi bir çox alim, tənqidçi Müşfiqin poetik yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələrində bu yaradıcılığın müəyyən hissəsini təşkil edən poemaları da zaman-zaman araşdırmış və müxtəlif baxış bucaqlarından təhlil etmişlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada məqsəd əsrin əvvəlində ədəbiyyatımızda yaranmış poemaların inkişaf meyllərini, müxtəlif şairlər tərəfindən yazılmış epik poeziya nümunələrini müasirlik mövqeyindən təhlil etmək, ən əsası, Mikayıl Müşfiqin poema yaradıcılığını aid olduğu ədəbi, mədəni, tarixi mühit kontekstində öyrənmək, şairin sənətkarlığının mahiyyətini, yaradıcılığının özünəməxsusluğunu tədqiq etmək, ədibin klassik ədəbi irsə və xalq yaradıcılığına münasibətini və Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi yenilikləri müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün tədqiqat əsərində qarşıya qoyulan elmi vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin ilk onilliklərində və sovet dövründə qələmə alınmış poemaları nəzərdən keçirmək, onların ideya-bədii xüsusiyyətlərini romantizm və realizm mövqeyindən təhlil edərək poema janrının inkişafındakı mövqeyi məsələlərini müəyyənləşdirmək;

- Mikayıl Müşfiq yaradıcılığında lirikadan poemaya keçid prosesinin qanunauyğunluqlarını, şairin poemalarında realist və romantik meyllərin təzahürünü öyrənmək;

- elmi-nəzəri faktlar əsasında şairin lirik-epik və lirik poemaları haqqında söylənilmiş bəzi məsələlərə, mübahisəli fikirlərə mümkün olduqca aydınlıq gətirmək;

- şairin poemalarının poetik forma xüsusiyyətləri, poema janrına gətirdiyi yenilikləri nəzərdən keçirmək;

- forma və məzmunca seçilən əsərlərin ideya-bədii məziyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- epik poeziya nümunələrinin şairin poetik özünəməxsusluğunun formalaşmasındakı rolunu qiymətləndirmək;

- Mikayıl Müşfiq poemalarının bədii ifadə orijinallığını, dil-üslub və poetik xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mikayıl Müşfiqin poemalarına daha çox şairin ümumi yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiya və tədqiqat işlərində öləri şəkildə toxunulmuşdur. Bu epik poeziya nümunələri haqqında ədəbi tənqiddə müxtəlif səpili fikirlər səsləndirilsə də, bu poemalar indiyədək ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu baxımdan dissertasiya işi şairin poemalarını tam və hərtərəfli, sistemli şəkildə araşdırən ilk tədqiqat əsəri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti Dissertasiyanın əsas müddəələrindən və nəticəsindən M.Müşfiq irsinin, xüsusən də, poema yaradıcılığının gələcəkdə öyrənilməsi baxımından praktik vəsait kimi istifadə edilə bilər.

İşin aprobasıyası. Dissertasiya AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” şöbəsində yerinə yetirilmiş, orada müzakirə edilmişdir. İşin əsas müddəaları müxtəlif konfranslarda məruzə edilmiş, ölkədəki və xaricdəki elmi nəşrlərdə dərc olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, elmi yeniliyi, tədqiqatın predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodu, mövzunun öyrənilməsi, dissertasiyanın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobasıyası haqqında məlumat verilmişdir

“**XX əsrin əvvəlində Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı**” adlı I fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil “**XX əsr Azərbaycan poemalarının ideya-bədii xüsusiyyətləri**” adlanır. Əsrin ilk onilliklərində ədəbiyyatımızda realizm və romantizmin təşəkkülü və inkişafı yeni janrların yaranmasını şərtləndirdiyi kimi, poemalarımızın ideya-bədii strukturunda da dəyişikliklərə, həmçinin romantik və realist poema növlərinin yaranmasına təkan verdi.

Poema janrı əsrlər boyunca daxilən zənginləşərək müəyyən xüsusiyyətlərini itirmişdir. Burada söhbət poemanın həcmindən, onun kiçikliyi, yaxud böyüklüyündən getmir, poemanın strukturunu müəyyənləşdirən komponentlər daim təkmilləşmiş və belə deyək, hər hansı struktur müəyyənləşdirici komponentin “ideyası köhnələn kimi” o, yeni poetik ideyaların təcəssüm forması ilə əvəz edilmişdir.

Romantizm cərəyanının A.Səhhət, A.Şaiq, H.Cavid, M.Hadi kimi nümayəndələrinin yaradıcılıq məhsulu olan poemalarda cəmiyyəti, düşünən beyinləri narahat edən, insanlığın xoşbəxtliyinə mane olan bir çox məsələlər işıqlandırılmışdı. Romantik poemalarda artıq klassik məhəbbət və dostluq mövzularına müraciət olunmur, dəbdəbəli həyat təsvirlərinə yer verilmirdi. Bu poemalarda yeni azadlıq ideallarından, mənəvi dəyərlər uğrunda mübarizədən (“Beşikdən məzara qədər bəşərin əhvalı”, “Bir sərgüzəşti-xünün” – M.Hadi, “Məsud və Şəfiqə” – H.Cavid), azadlıq mübarizəsinin təsvirindən (“Əhmədin qeyrəti” – A.Səhhət), xalq adət-ənənələrindən (“İki fəmilianın məhvi”, “Mərhəmətli Ədhəm” – A.Şaiq), sənət adamlarının cəmiyyətdəki mövqeyindən (“Şair, Şeir pərisi və Şəhərli” – A.Səhhət), eləcə də müharibə dəhşətlərindən (“Əlvahi-intibah” – M.Hadi) söz açılırdı. Romantizmin yaradıcılıq idealları bu mövzuların işlənməsini zəruri edirdi. Çünki “ümumi, narazı, üsyankar bir ruh, əhvali-ruhiyyə romantiklərin nəinki epik–lirik əsərlərinə, bütün yaradıcılığına hakim idi”¹.

Məhz bu mövzu orijinallığına, məzmunundakı yeniliyə görə romantik poemalar XX əsr ədəbiyyatımızda mühüm yer tutur. Ancaq bir fikri bəri başdan deyək ki, məzmun yeniliyi poetik strukturun digər komponentlərinə də təsir edir. Müxtəlif elm sahələrində işlədilən “dixatomiya” anlayışını bu məqamda açıqlamaq ehtiyacı yaranır. Bədii ədəbiyyatda, yəni bədii əsərin poetik strukturunda dixatomiya fasiləsiz (ardıcıl) bir proses kimi başa düşülür, yəni məzmunla formanın ardıcıl olaraq bir-birinə keçməsi nəzərdə tutulur. Dixatomiya baş vermədikdə, yəni vaxtında baş vermədikdə məzmun da, forma da köhnəlib, özünü tükədir sıradan çıxır və “bu konkret janrdə” yazılan əsərlər heç nə ifadə etmir. Ədəbiyyatşünaslıqda buna “yalançı dixatomiya” deyilir. Dixatomiya anlayışının əsasında məntiqi bölünmə durur, bir anlayış həcm baxımından üst-üstə düşməyən iki hissəyə bölünür, bu hissələr daxili məntiqləri etibarlı ilə bir-birlərini istisna edir və bu zaman onlardan biri məhz ümumi, vahid poetik sistemin xeyrinə “reduksiya uğrayır”. Məhz bu səbəbdən bədii əsərin təhlilində formaya böyük önəm verilməsi, məzmunu həmişə reduksiya uğramış vahid kimi almaq normal nəticələrin hasil olmasına şərait yaradır.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında realist poemanın inkişaf mərhələsi isə mübahisəsiz olaraq sovet hakimiyyətinin bərqərar olması ilə bağlıdır, çünki bu dövrə qədər yazılan poemalar bir qayda olaraq romantik tənəkkürün məhsulu idi. İctimai həyatdakı mübarizə və konflikt bədii əsərlərə, xüsusən də poeziyaya, onun ideya-məzmununun formalaşmasına

¹ Cəfərov M.C. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1974, s.75

əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, dövrü və insanları ayrılmaz vəhdətdə təsvir etmək, yeni insanın yetişməsində inqilabın həlledici rolunu açıb göstərmək yeni tipli poemanın yaranmasını şərtləndirirdi. “Azərbaycan sovet epik şəri obyektiv ehtiyacdən yaranırdı, müasir inqilabi varlığı daha realist və dolğun bədii lövhələrlə canlandırmaq tələbindən doğurdu”.¹

Çünki bu poemalar sovet dövründə ədəbi həyata atılan, müasiri olduğu cəmiyyətin gələcəyinə, yüksəlişinə sidq-ürəklə inanan H.K.Sanlı, S.Rüstəm, M.Rahim, M.Müşfiq, S.Vurğun kimi gənc şairlərin qələm məhsulu idi. Bu şairlərin həyat eşqi, vəd edilən gözəl, azad, bütün insanların bərabər olacaqları cəmiyyətdə yaşamaq arzuları onları ruhlandırır və ardıcıl olaraq “Buruqlar arasında”, “Bəsti”, “Komsomol poeması”, “Aslan qayası”, “Əfşan”, “Yaxşı yoldaş”, “Araz qırağında”, “Qaçaq Nəbi”, “Arzu qız”, “Aran köçü”, “Zülmün sonu”, “Pambıq”, “Kür” və s. kimi müxtəlif formalı və məzmunlu poemaların yaranmasına səbəb olurdu.

Yeni dövrün ədəbiyyatı məzmunundakı, ideyasındakı yeniliklər ilə bərabər, poetik forma xüsusiyyətlərinə görə də yeni olmalı idi. Çünki əsrin onların qarşısına qoyduğu yeni ədəbiyyat yaratmaq tələbi dövrün bütün şairlərini poeziyada novator kimi çıxış etməyə, yorulmadan yeni yollar və istiqamətlər axtarmağa sövq edirdi. Lakin nə qədər yeniliyə, novatorluğa meyl edilsə də, klassik ədəbi ənənələr və folklor motivləri yeni ədəbiyyatın forma xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, mövzudan başlayıb məzmunu qədər, ədəbi şəkil ilə bərabər, bunlardakı əsas xüsusiyyət şəkildə sərbəstlik və ahəngdarlıq, dialektik bir dinamika, sürət, çeviklik, obrazlarda canlılıq və yeniliklər 20-30-cu illər ədəbiyyatında əsl müasir poemaların yaranması ilə nəticələnmişdi ki, bunun ən bariz nümunələri Mikayıl Müşfiq yaradıcılığında əksini tapmışdı.

I fəslin ikinci yarımfəslə **“Mikayıl Müşfiq yaradıcılığında poema janrının təkamülü: süjetli şeirlərdən poemalara”** adlanır. Mikayıl Müşfiq daha çox lirik-romantik şair kimi tanınır. O, Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus üslubu ilə seçilən, mövzu və məzmun çərçivəsi tanımayan, lirik şeirin sərhədlərini coşğun ilhamı, yazıb-yaratmaq eşqi ilə vurub-dağıdan, dövrün tələblərindən çıxış edərək “həyat kimi gözəl, cazibədar, incə və sadə, dərin və qüvvətli” şeirlər yazan şair olmuşdur. Lakin Müşfiqin lirik poeziyası ədəbiyyatımızın misilsiz poetik incilərindən olduğu qədər, epik poeziyası da ədəbiyyat tariximizdə mühüm yer tutur. Şair yaradıcılığının püxtələşdiyi dövrdə yazdığı müxtəlif məzmunlu və

¹ Əliyeva İ. Azərbaycan sovet poeziyası (30-cu illər). Bakı: ADU nəşriyyatı, 1984, s.56

müxtəlif formalı poemaları ilə Azərbaycan poemasının inkişafında əhəmiyyətli mövqe tutur.

Müşfiq irsinin qocaman tədqiqatçısı G.Hüseynoğlu çox doğru qeyd edirdi ki, “poemaçılıq Müşfiq yaradıcılığı üçün heç də təsadüfi bir hal olmamışdır”. Həqiqətən də, şair lirik, odlu, alovlu şeirləri ilə oxucularının sevgisini qazanarkən, lirikanın sərhədlərini aşaraq bir sıra süjetli şeirlər yazırdı. Real həyat hadisələrinə əsaslanan bu kiçik həcmli şeirlərdə şair həyatdan aldığı təəssüratları, müşahidələrini ümumiləşdirərək onu narahat edən, müasir cəmiyyətin inkişafına mane olan bir çox məsələləri əks etdirməyə cəhd göstərirdi. “Həsrətli qarı”, “Rənanın ölümü”, “Bəyaz çöllər”, “Bulaq başında”, “Ceyran”, “Baba yurdu” kimi lirik və epik ünsürləri özündə ehtiva edən bu şeirlər 20-30-cu illər ədəbiyyatı üçün xarakter hadisə idi. Cəmiyyət həyatının bir çox nüanslarının əks olunduğu süjetli şeirlərdə həyata real mövqedən yanaşan Müşfiqin narahatlığını, mənəvi iztirablarını görmək olar. Lakin bu əsərlər bir daha göstərir ki, Müşfiqin həyatdan aldığı coşğun poetik təəssürat artıq kiçik poetik formalara sığışmır, şairin sinəsində aşıb-daşan duyğular və fikirlər daha geniş meydan tələb edir. Beləliklə, gənc şair lirikadan eposa doğru ilk addımı olan “Buruqlar arasında” poemasını 1932-ci ildə qələmə alır və ədəbiyyatımızda poema janrının inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı qoyulur.

Mikayıl Müşfiq epik poeziya nümunələri üçün yeni inqilabi ideallardan, quruculuq işlərindən, yeni insani münasibətlərdən mövzu seçərək bir neçə ilin ərzində “Mənim dostum”, “Çoban”, “Şölə”, “Qaya”, “Səhər”, “Azadlıq dastanı”, “Sındırılan saz” kimi müxtəlif səpkili poemalar yazmışdır. Məzmunu fərqli olsa da, bu əsərləri birləşdirən cəhət demək olar ki, əksər hissəsinin sovet həyatından bəhs etməsi, “sovet gerçəklikləri”ni əks etdirməsi idi. Lakin bu həyatı şair monoton bir formada, ənənəvi qaydada təbliğ etmir, daim yeniliyə can atırdı. Təbii ki, hər yeni əsər Müşfiqi daha da ruhlandırır, onu durmadan yazıb-yaratmağa sövq edirdi.

Mikayıl Müşfiq haqqında yazılan məqalələrdə, monoqrafiyalarda şairin poemaları bir qayda olaraq epik-lirik və lirik poemalara ayrılır, bu epik poeziya nümunələrində lirizmin daha güclü olması, lirikanın böyük estetik funksiya daşması qeyd edilir. Vurğulamaq lazımdır ki, şairin yaradıcılığında poema janrı dialektik inkişaf prosesi keçirmiş, o bir-birinin ardınca epik-lirik, lirik, əfsanəvi poema (“Çoban”), poema-monoloq (“Azadlıq dastanı”), poema-müraciət (“Səhər”) kimi maraqlı poema nümunələri yaratmışdır.

Mikayıl Müşfiqin poemalarını nəzərdən keçirərkən mövzu və forma cəhətdən rəngarəng olduğu qədər, üslubi cəhətdən çoxcəhətliliyi ilə seçilən bir yaradıcılıqla qarşılaşırıq. Şair qeyd etdiyimiz kimi, daha çox sovet həyat tərzini, onun ideallarını, maraqlarını əks etdirən yeni quruluş uğrunda mübarizəyə həsr olunan realist poemalar yazsa da, onun poetik istedadı bəzən bu çərçivələrə sığmayaraq yeni üfüqlərə yol açır, daha bəşəri mövzulara həsr olunan romantik, hətta nisbətən satirik əsərlər yazır, bəzən əfsanə motivlərinə müraciət edirdi. Bu cəhətdən şairin lirik poemaları, xüsusən də, “Şair və vətəndaş”, “Azadlıq dastanı”, “Səhər” xüsusi əhəmiyyət daşıyır, lakin digər poemalarda da romantik məqamların, romantizm ünsürlərinin olduğu inkaredilməzdir.

Məlum olduğu kimi, azadlıq anlayışı romantik ədəbiyyatın ən mühüm, ən aktual məsələlərindən olsa da, çox zaman ondan arzu olunan, xəyal edilən bir məfhum kimi bəhs edilirdi. Müşfiqin “Azadlıq dastanı” poemasında isə artıq reallaşmış arzulardan, qazanılmış, əldə edilmiş azadlıqdan bəhs edilir.

Azaddır hər günəş nur saçmasında,
Şaşqın bir yolçuya yol açmasında.
Azaddır, baxınız, bütün fələklər,
Buludlar, dalğalar, quşlar, küləklər.¹

Bildiyimiz kimi, qadın hüquqsuzluğu da romantik ədəbiyyatın mühüm mövzularındandır. M. Müşfiq də ilk dövr yaradıcılığından etibarən bu mövzuya maraq göstərərək istər süjetli şeirlərində, istər də poemalarında Azərbaycan qızlarının keşməkeşli həyatını müxtəlif cəhətlərdən işıqlandırmağa çalışmışdır. Lirik-romantik üslubda yazılmış “Səhər” poemasını oxşar mövzulu digər poemalardan (“Şölə”, “Əfşan”) fərqləndirən cəhətlər burada qəhrəmanın daxili dünyasına, arzularına, istəklərinə işıq salınması, qəlbindəki təlatümlərin, çırpınışların daha təsirli və hərtərəfli verilməsi idi.

Müşfiqin poemaları içərisində uşaqların dünyagörüşünü, psixologiyasını əks etdirən “Qaya” poeması da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Düzdür, şair uşaqlar üçün “Vuruşmalar” adlı poema da yazmışdı, lakin bu poema daha çox tərənnüm səciyyəsi daşıyırdı. “Vuruşmalar” poemasından fərqli olaraq, “Qaya” poeması daha çox mənəvi məsələlərə, evsiz-eşiksiz küçə uşaqlarının həyat tərzinə və onların faciəli taleyinə həsr edilmişdi. Yetimliyın dadını duyan, kiçik yaşlarında ata-ana itkisini yaşayan Müşfiqin bu əsəri drammatizmi, konfliktin gərginliyi ilə seçilir. Qayanın timsalında

¹ Müşfiq M. Əsərləri 3 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1970, s.253

şair bu uşaqların da yüksək xəyallar qura biləcəyini, küçə həyatından qurtulub cəmiyyətin lazımlı ünsürünə çevrilə biləcəyini göstərməyə çalışır. Bütün bu poemalara əsasən deyə bilərik ki, lirik şeirləri ilə əbədi olaraq qəlblərdə yaşayacaq M.Müşfiq yeni formalı və yeni məzmunlu lirik, lirik-epik poemaları ilə də ədəbiyyatımızda mövqeyini qoruyacaqdır.

Bu əsərləri nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, M.Müşfiqin poemalarında, onun epik mətnlərindəki xüsusi ifadə üsulları, xüsusi təənnüm vasitələri bir faktı – yeni dövrdə baş verən hadisələrin şairin təfəkküründə tam olaraq aydınlaşmamasını, buna görə də hiss və duyğular arasında, fikir və düşüncələr arasında daxili mübarizənin getdiyini sübut edir. Belə ki, şair epik mətnlərdə hadisəni, epik əhvalatı təsvir etməkdən və bu yolla bədii mətləbi ifadə etməkdənsə, daha çox özünün bir qayda olaraq yeni quruluş, formasıya, yeni ideyalar haqqında ziddiyyətli fikirlərini ifadə edirdi. Beləcə, bu epik mətnlərdə həm də Müşfiq ruhunun ziddiyyətləri ifadə edilirdi. Ədəbiyyatşünaslığın hazırkı vəziyyətində, fikrimizcə, bu mətnləri diqqətlə araşdırmaqla şairin obrazındakı yarımçıq yerləri doldurmaq və beləliklə, Müşfiq obrazını tam olaraq təqdim etmək mümkündür.

Dissertasiyanın **“Mikayıl Müşfiq poemalarında yeni forma və ideyalar”** adlı ikinci fəslə iki yarımfəsildən ibarətdir. **“Epik poeziyada poetik forma axtarırları”** adlı birinci yarımfəsildə Mikayıl Müşfiqin forma orijinallığı ilə seçilən əsərləri təhlil olunmuşdur.

Hazırkı nəşrlərdə şairin poemaları ayrıca başlıqla verilir və buraya “Əfşan”, “Mənim dostum”, “Çoban”, “Dağlar faciəsi”, “Şölə”, “Dezertir”, “Qaya”, “Vuruşmalar”, “Səhər”, “Azadlıq dastanı”, “Sındırılan saz” poemaları aid edilir. Lakin ayrı-ayrı tədqiqatlarda, monoqrafiyalarda bu bölgünün daha fərqli olması maraq doğurur. C.Xəndan, G.Hüseynoğlu, X.Rza, R.Zəka, S.Quliyeva və bir çox tədqiqatçı şairin hazırda şeir kimi bəhs edilən bir çox əsərindən zaman-zaman poema kimi bəhs etmiş, şairin yeni şeir şəkilləri yaratmaq sahəsindəki ustalığını xüsusi qiymətləndirmişlər.

Şairin yaradıcılığındakı qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq üçün onun gah poema, gah da şeir hesab edilən əsərlərini ayrı-ayrılıqda, həm ideya-məzmun, həm də struktur baxımından təhlil etmək fikrimizcə daha məqsədəuyğundur. Bu cəhətdən şairin adı daha çox hallanan “Şən teyflər”, “Şair və vətəndaş”, “Yeddi aşiq”, “Tərtərhes nəğmələri” və “Mingəçevir həsrəti” əsərləri tədqiqat üçün geniş imkanlar açır. Bu əsərlərin diqqəti cəlb edən cəhəti onların ideya məzmunundakı yenilikdən daha çox, forma orijinallığına malik olması, G.Hüseynoğlunun dediyi kimi “Müşfiqə məxsus formada” yazılmasıdır. Bu tip hadisələr, xüsusilə də, epik poeziya

nümunələrinin - poemaların müxtəlif şeir şəkillərinə aid edilməsi, gah poema, gah süjetli şeir, gah da şeirlər silsiləsi adlandırılması ədəbiyyat tarixində heç də təsadüfi deyil. Bunun səbəbi isə poemanın genetik olaraq lirik şeirlər və lirik silsilələrlə bağlı olmasıdır. Onu lirik şeirdən hər şeydən əvvəl həcmi, lirik silsilədən isə poetik bütünlüyü fərqləndirir. Dövrünün bir parçası olan M.Müşfiq yaradıcılığında bu ədəbi hadisənin müşahidə edilməsi heç də təəccüblü deyil.

Sənətkardan müasirlik, zamanla ayaqlaşmaq, bu günün içində sabahı görmək kimi xüsusiyyətlər tələb edən Müşfiqin sənətlə bağlı düşüncələrinin yer aldığı “Şair və vətəndaş” poeması janr baxımından mübahisəli əsərlərindəndir. Cəfər Xəndan “Şair və vətəndaş”ı romantik üslubda yazılmış lirik poema, Gülhüseyn Hüseynoğlu isə əvvəlcə onu dramatik poema hesab etmiş, nədənsə sonrakı nəşrlərdə əsəri yenidən şeir adlandırmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, “Şair və vətəndaş” şeir olmadığı kimi, dramatik poema da deyil. Çünki, dramatik poemanın əlaməti sadəcə monoloq və dialoqlarla müəyyənləşmir, dramatik əsərlərin əsasında kəskin konflikt, dramatik gərginlik olmalıdır. Xüsusən də, nəzərə almaq lazımdır ki, “Dialoq janr əlaməti deyil, əsərin janr mahiyyətini onun özünəməxsus məzmununda, həm də forma xüsusiyyətlərinin açılmasındakı orijinallıqda axtarmaq lazımdır.”¹ Bu poemada isə hərəkət dinamikası fikir dinamikası, lirik qəhrəmanın düşüncələri, həyəcanları ilə əvəz olunur. Bu baxımdan “Şair və vətəndaş” poemasını süjeti dialoqlar əsasında qurulsa da, dramatik yox, lirik-romantik poema hesab etmək daha məqsədəuyğundur.

Yeni məzmunu daim yeni formada təqdim etməyə can atan Müşfiq forma əlvanlığına nail olmaq üçün istər klassik ədəbiyyatdan, istərsə də o dövrdə geniş yayılmış türk və avropa ədəbi ənənələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. Bu cəhətdən şairin 1937-ci ildə yazdığı “Şən teyflər” əsəri diqqəti cəlb edir. Bu poemada üç fərqli zamanda, üç fərqli cəmiyyətdə yaşayan obrazlar ruhları vasitəsilə görüşdürülür, insan, cəmiyyət, dövr haqqındakı ictimai-fəlsəfi düşüncələrdən bəhs olunur. “Şair və vətəndaş” kimi “Şən teyflər”i də dramatik növə aid etmək o qədər də düzgün deyil. Bu əsər də müəyyən cəhətlərinə görə (xüsusən də, monoloq və dialoqlar, replikalari ilə) dram əsərlərinə bənzəsə də, dramatik növün poetik xüsusiyyətlərinə tam uyğun gəlmir. Adı çəkilən əsərin və bu səpkidən digər bədii mətnlərin janr xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bir cəhət – o dövrdə

¹ Васильковский А.Т. Жанровые разновидности русской советской поэмы, 1917-1941. Опыт типологической характеристики. Киев: Выща шк., 1979, с.180

janrın öz daxilində gedən proseslərin başa çatmaması amili unudulmamalıdır.

Süjet xətti replikalar, monoloq və dialoqlarla inkişaf etdirilən “Şən teyflər” poeması M.Müşfiqin böyük məhəbbətlə sevdidi, daim mütaliə etdiyi türk tənzimat ədəbiyyatının dəyərli nümayəndəsi Əbdülhəq Hamid Tarxanın “Teyflər keçidi” pyesi ilə də yaxından səsleşir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlər formaca bənzəsə də məzmunu, toxunulan məsələləri, dili baxımından tamamilə fərqlənir. Hamid yaradıcılığına xas əruz vəznə və ərəb-fars ağırlıqlı dil “Teyflər keçidi” üçün xarakterikdir. Onun əksinə olaraq hecəda, axıcı, rəvan dil ilə yazılan “Şən teyflər” isə yeniliyi, ictimai əhəmiyyəti, eləcə də milli koloriti ilə fərqlənir. Məhz bu cəhətləri Müşfiqin poemasını həm məzmun, həm də forma etibarilə orijinal əsər səviyyəsinə qaldırır.

Mikayıl Müşfiqin Əbdülhəq Hamid yaradıcılığının forma xüsusiyyətlərindən bəhrələnərək yazdığı digər əsər isə dövrünün seçilən poemalarından olan “Səhər” poemasıdır. Lakin “Səhər” təkcə formasına görə deyil, üslub baxımından da “Məqbər”ə yaxındır, poemanın qadına həsr edilməsi, müraciət xarakteri daşması da “Məqbər”lə səsleşir.

Lakin məzmunu, ideyası baxımından “Səhər” poeması tamamilə fərqlənir. Yaranan hakimiyyətin köməyi ilə köhnə həyatına vida edərək yeni həyata atılan müasir düşüncəli Azərbaycan qızının həyat hekayəsi “Səhər”in məzmununu təşkil edir. Daha çox “hıçqırıqlı, sızılıtlı bir qəlbin çırpıntılarından meydana gətirilmiş üsyankar bir əsər” kimi xarakterizə olunan “Məqbər”dəki bədbin ruh, insan və ölüm problemi “Səhər”də nikbin pafosla, yeniliyin gətirdiyi şadlıqla əvəz olunmuşdur. Gördüyümüz kimi, M.Müşfiq Ə.Hamid əsərlərinin yalnız formal cəhətlərindən bəhrələnməmiş, yeni sosial məzmunu, poemalarındakı yenilik, ictimailik, nikbinlik ideyası ilə bu əsərləri orijinal bədii əsər səviyyəsinə qaldırmağa müvəffəq olmuşdur.

Mikayıl Müşfiqin özünəməxsus üslubu, quruluşu ilə seçilən əsərlərindən bəhs edərkən son yaradıcılıq nümunələrindən olan “Yeddi aşiq” poema-dastanını da unutmaq olmaz. Əsər dastan janrının poetik forma xüsusiyyətlərindən bəhrələnərək yazılmışdır. Lakin nə qədər dastan poetikasının prinsipləri hiss olunsa da, əsər dastan janrından, eləcə də o dövrdə yazılmış poema-dastanlardan tamamilə fərqlənir. Çünki burada dastan üçün xarakterik maraqlı süjetə, epik hadisələrə, güclü, yaddaqalan qəhrəmanlara təsadüf olunmur. Bəlkə də, bu əsər Müşfiqin “Tar” şerinin davamı kimi, xalq çalğı alətlərini qorumaq məqsədilə, tar kimi, saz vasitəsilə də müasir ideologiyaya əks etdirən fikirlərin səsləndirilməsinin mümkün olduğunu sübut etmək üçün yazılmışdır.

Məhz bu epik mətnləri diqqətlə araşdırdıqda, bir qabarıq cəhət təkrar-təkrar göz önündə canlanır: onun poetik qəlib içində çatdırmaq istədiyi söz və mətləblər çox idi, bu söz və mətləbləri o, həm də xüsusi coşğunluqla ifadə etməyə çalışırdı, təsvir etdiyi hadisələr adi səciyyə daşısa da, onları deyil, məhz alt qatda yatan, ancaq özünün bildiyi pafoslu, ifrat romantik hissləri bədii mətləbin həll edildiyi müstəvidə görünən etmək istəyirdi.

Gördüyümüz kimi, şairin əsərləri məzmunca müxtəlif olduğu qədər, forma cəhətdən də rəngarəng və zəngindir. Müşfiq bu əsərləri ilə poema janrının inkişafında yeni mərhələ üçün, yeni poetik strukturlar üçün sanki bir cığır açdı, lakin bu yolda addımlaya bilmədi. 20-30-cu illərdə yazılmış bir çox digər əsərdə də bu yarımçıqlığı hiss etmək mümkündür. Janrın daxili strukturunun bütünləşməməsi, poetik özəlliyinin formalaşmaması isə Müşfiqin bir çox epik əsərlərinin janr xüsusiyyətlərinin orijinallığı ilə nəticələndi.

II fəslin **“Mikayıl Müşfiqin poemalarında yeni insan konsepsiyası”** adlanan ikinci yarımfəslində şairin poema qəhrəmanlarından, bu qəhrəmanların xarakterik cizgilərindən bəhs olunur.

Gənc şairin yeni quruluşun təmsilçisi kimi seçdiyi qəhrəmanları həyata, gələcəyə nikbin baxan, öz gücünü, qüvvətini hər maneədən yüksək tutan yeni sovet gəncləri idi. Bu tip qəhrəmanlara Müşfiqin hələ ilk dövr yaradıcılığında, xüsusilə də, lirik şeirlərində rast gəlinirdi. Şairin lirik poemalarından olan “Azadlıq dastanı” poemasının lirik qəhrəmanı da qabaqcıl sovet insanı kimi verilir. Bu qəhrəman vasitəsi ilə insanlığın çəkdiyi əzab - əziyyətdən, azadlıq uğrunda aparılan mübarizədən və bu mübarizə nəticəsində əldə edilən azad, xoşbəxt günlərdən bəhs edilir. Poemanın qəhrəmanı Müşfiqin digər qəhrəmanlarına nisbətən geniş dünyagörüşü, müstəmləkəçiliyə nifrəti, ötkəmliyi, mübarizəyə çağırış ruhu ilə seçilir.

Yeni tipli qəhrəmanlardan, müasir düşüncəli obrazlardan bəhs edərkən şairin qadın qəhrəmanlarına da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Maraqlı haldır ki, şairin bir çox poemalarının əsas qəhrəmanı elə məhz müasir düşüncəli, həyata açıq gözlə baxan, özünü bu cəmiyyətin bir parçası sayan Azərbaycan qızları, Azərbaycan qadınlarıdır. Böyük dramaturq C.Cabbarlıdan sonra, çox güman ki, məhz M.Müşfiq öz qadın qəhrəmanlarının fəallığı ilə seçilirdi. “Şölə”də Şölə, “Buruqlar arasında” Güləndam, “Əfşan”da Əfşan, “Dağlar faciəsi” poemasında Gülpəri, “Səhər”də Səhər, “Sındırılan saz”da Sərin, əfsanəvi mövzudakı “Çoban”da Mərcan, eləcə də oçerklərində də şair bir-birindən fərqli qadın obrazları yaratmışdır. Düzdür, bunların hamısı qəhrəman səviyyəsinə yüksəlməyə də,

bu obrazların simasında Müşfiq, ümumilikdə, Azərbaycan qadınının yeni dövrdəki bədii obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bu dövrə kimi xor görülən, hüququ tapdanan, göz yaşı qurumayan, məişət zorakılığı ilə qarşılaşan Azərbaycan qadınları artıq yeni dövrdə arzularını həyata keçirməyə, sayılıb-sevilməyə nail olur. Bu bir tərəfdən dövrün tələbi ilə bağlı olsa da, digər tərəfdən Müşfiqin qadına olan hörmətinin, onu daima yüksəklərdə görmək istəyinin nəticəsi kimi də qəbul edilə bilər.

İnsanlığın xoşbəxt gələcəyinə böyük inam bəsləyən Mikayıl Müşfiqin müasirliyi, humanizmi, səmimiyyəti, coşğunluğu və ən əsası nikbinliyi ilə seçilən poema qəhrəmanları 20-30-cu illər ədəbiyyatımızda mühüm yer tutur. Lakin bu əsərlərdə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də obrazların bir xarakter kimi bütünləşməməsi, ictimai mövqeyin parlaq ifadə olunduğu halda, mənəviyyətə önəm verilməməsidir. Şair çox az hallarda qəhrəmanın daxili aləminə nüfuz edir, çox zaman onu ağrıdan, incidən səbəbləri, eləcə də qəhrəmanlarının sevincini, fərəhini göstərməkdən çəkinir, hisslər, duyğu-düşüncələr geniş şəkildə tərənnüm olunmurdu. Bütünlükdə 20-30-cu illər ədəbiyyatı üçün xarakterik olan bu cəhətin - ictimai mənafeyin konkret fərdi mənafeyə, ictimai ruhun fərdi psixoloji məqamlara qarşı qoyulması bir sıra quru, sxematik obrazların yaranmasına səbəb olmuşdu.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Mikayıl Müşfiq poemalarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri**” adlanır və beş yarımfəsildən ibarətdir. “**Mikayıl Müşfiqin poemalarında təbiət**” adlı birinci yarımfəsildə M.Müşfiqin poemalarında təsadüf olunan rəngərəng təbiət lövhələri, maraqlı və mənalı peyzaj nümunələri təhlil olunur. Şair mövzusunun asılı olmayaraq bütün poemalarında təbiətin müxtəlif hadisə və detallarına müraciət etməyi zəruri sayır. Duyğularını, fikirlərini təbiətin sonsuz gözəllikləri və qəribəlikləri ilə müqayisələrdə sərgiləyir.

Poemalarda insan və təbiət aləminin ikili vəziyyəti diqqətimizi cəlb edir. Bəzən qəhrəmanların əhval-ruhiyyəsinin, duyğularının təbiət obrazı ilə tamamlanması, bəzənsə əksi - insanla təbiət arasında ziddiyyət müşahidə edilir. İnsanla təbiət arasındakı bu münasibət, təbiətin insani münasibətlərin daşıyıcısına çevrilməsi təkcə M.Müşfiq yaradıcılığı üçün yox, 20-30-cu illər ədəbiyyatı, S.Vuğun, Ə.Cavad, H.Cavid kimi bir çox şairlərin yaradıcılığı üçün xarakterik idi. Bu baxımdan Müşfiqin “Çoban” poeması da özünəməxsus xüsusiyyətlərilə seçilir. Çünki, adətən, insan əhvalı təbiətin fonunda təsvir edilsə də, “Çoban” poemasında təbiət insanın həl-vəziyyətinə, daxili dünyasındakı çırpıntılara uyğunlaşır. Poemada yaşadığı cəmiyyətdən narazı, gördüyü haqsızlıqlardan, ədalətsizliklərdən tənqəd gələn, tökülən qanları, vurulan başları düşünən Dəmirdaşın tütəklə çaldığı

nəğmə təbiətə də sirayət edir. Onun yanıqlı nəğməsi bülbullərin şaqraq səsinə batırır, suların şırıltısını kəsir, güllərin rəngini qaçırrır, yaşıl otları yandırır külə döndərir.

O çaldıqca, güllərin
Qaçdı qırmızı rəngi,
Dəyişdi bülbullərin
Nəğməsinin ahəngi.¹

Bu təsvirlər insan əhvalı ilə təbiət arasındakı harmoniyanı əks etdirir. Şair göstərmək istəyir ki, insan təbiətə bağlı olduğu kimi, təbiətin gözəlliyi də insandan asılıdır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, təbiət obrazı M.Müşfiqin poemalarında təkcə gözəlliyin təmsalı və qəhrəmanın ruhi-psixoloji vəziyyətinin təzahür elementi kimi çıxış etmir. O həm də insan-təbiət assimilyasiyasında ictimai obraz daşıyıcısı kimi aparıcı xüsusiyyətə malikdir.

III fəslin ikinci yarım-fəslə “**Mikayıl Müşfiqin poemalarında bədii portret**” adlanır. Məlum olduğu kimi, portret qəhrəmanın psixoloji xarakteristikasını və fərdiyyətini üzə çıxaran mühüm vasitədir. Poemalardakı portret təsvirlərində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də Müşfiqin mənfi qəhrəmanlarının daha çox çirkin, yöndəmsiz təqdim edilməsi, daxili keyfiyyətlərin zahiri görünüşə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu zaman obrazların zahiri əlamətləri, sifət cizgiləri onun qəlbinin, duyğularının, əməllərinin ifadəçisi rolunu oynayır, fərdi model həddini keçərək ictimai məna daşıyır.

Obrazların təsvirində zahiri əlamətlərə diqqət verilməsi, onun hərəkət və davranışlarının, həyati detallarının əks etdirilməsi obrazın xarakter kimi bütövlüyünü təmin edən əsas vasitələrdəndir və bu vasitələrin köməyi ilə obraz portret səviyyəsinə yüksəlir, yazıçı ideyasının aynasına çevrilir. Lakin Müşfiqin bəzi əsərlərində, ilk poema nümunələrində biz bu bütövlüyü müşahidə etmirik, çox zaman şair qəhrəmanları haqqında ümumi sözlərlə kifayətlənir, onların xarakterini bütünlüklə açmağa cəhd etmir. Lakin M.Müşfiqin son dövr poemaları həm forma, həm də məzmunca öz bitkinliyi, mükəmməlliyi ilə seçilir və bu cəhətlər portret yaradıcılığına da təsir göstərir. “Azadlıq dastanı”, “Səhər”, “Sındırılan saz” poemalarında şair qəhrəmanın zahiri tərəflərindən yox, daha çox daxili aləmindən, əməllərindən bəhs etməklə obrazın xarakterini açmağa nail olur. “Sındırılan saz” poemadakı molla obrazı bu cəhətdən xüsusilə seçilir. Şair bu qəhrəmanını əvvəlki poemalardakı bir çox obrazdan daha uğurla

¹ Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2004, s.213

yaratmışdır. Çünki molların zahiri görünüşündən daha çox daxili dünyasından, düşüncələrindən, əməllərindən bəhs etməklə onun haqqında təsəvvür yaradır. Belə portretlər çox zaman “psixoloji portret” kimi qəbul edilir. Bədii portretin xarakterin açılmasına kömək etdiyi kimi, qəhrəmanın işi, mübarizəsi, konfliktin gedişində onun tutduğu mövqe də bədii portretin tamamlanmasında mühüm rol oynayır.

“Poetik təhkiyə” adlı üçüncü yarımfasildə M.Müşfiqin əsərlərinin təhkiyə sistemi, müxtəlif təhkiyə üsulları fəqləndirilir, şairin mövqeyi ilə bağlı məsələlər araşdırılır.

Məlumdur ki, klassik epik poeziya nümunələri üçün təsvirçilik, hadisələrin geniş, təfəssilatlı təsviri xarakterik olsa da, müasir, eləcə də sovet dövrü poemaları üçün bu cəhət o qədər də səciyyəvi deyildi. “Müasir poemanın bədii strukturunun əsasını əhvalat və hadisədən çox, hadisə barədə ideya-estetik konsepsiya, əxlaqi-mənəvi və ictimai-siyasi qənaətlər, qiymətlər təşkil edir, təsvir yox, təsvir predmetinə münasibətin ifadəsi üstün olur”.¹ M.Müşfiqin poemaları üçün bir qayda olaraq müəllif təhkiyəsi daha üstündür. Lakin belə təhkiyə üsulu sadəcə təsviri xarakter daşımayıb, subyektiv və obyektiv düşüncələr, obrazlararası dialoqlar, həyəcanlı monoloqlarla zənginləşərək əsərin bədiiliyini artırmışdır. Şairin poemalarında bəzən realist, bəzən nağılvari, bəzən də lirik-romantik təhkiyə aparıcı olur. Əsərin mövzusunda, qoyulan problemin xarakterindən asılı olaraq təhkiyənin tipi də dəyişir. Məsələn, müəllifin əfsanəvi mövzudakı “Çoban” poeması ilə müasir mövzulu poemaları (“Şölə”, “Əfşan”, “Dezertir”) təhkiyə üsullarına görə fərqlənir. “Çoban” poeması üçün rəvayətvarilik, hadisələrin keçmiş zamanda, təhkiyəçinin müdaxiləsi olmadan nəql edilməsi xarakterik olsa da, “Şölə”, “Əfşan” kimi poemalarda indiki zamandan bəhs edilməsi, təhkiyəçinin hadisələr axınına müdaxilə edərək ara-sıra öz fikirlərini bildirməsi, bəzi obrazlara açıq-aşkar mənfi və ya müsbət münasibətinin əks olunması daha səciyyəvidir. Obyektiv təhkiyə tipi M.Müşfiqin “Əfşan”, “Çoban”, “Buruqlar arasında” poemaları üçün daha səciyyəvidir. Bu əsərlər müvafiq olaraq proloq xarakterli girişlə başlayır ki, bu da bizə klassik ədəbiyyatdakı poemaların dibiçələrini xatırladır. Naməlum təhkiyəçi bu başlanğıcda oxucularını danışacağı əhvalatla tanış edir, lakin yalnız ümumi məlumatla kifayətlənir. Sanki təhkiyəçi hadisələri kənardan səssiz-səssiz, müdaxilə etmədən izləyir, baş verənlər barədə informasiya ötürücüsü xarakteri daşıyır. Subyektiv təhkiyənin üstünlüyü Müşfiqin “Şölə”, “Sındırılan saz”, “Dezertir”, “Səhər” poemalarında xüsusilə seçilir. Bu əsərlərdə müəllif-təhkiyəçi

¹ Sovet həyat tərzı və müasir ədəbiyyatın qəhrəmanı. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1986, s.142

hadisələri nəql etdikcə baş verənlərə, qəhrəmanlarının vəziyyətinə laqeyd qalmır, rəcətlərlə öz münasibətini bildirməkdən çəkinmir.

Şairin “Azadlıq dastanı” poeması üçün isə lirik qəhrəmanın təhkiyəsi aparıcıdır. Poemanın lirik qəhrəmanı şair xəyalıdır və poema bu xəyalın səyahəti əsasında yazılmışdır. Bütün əsər boyu bu xəyalın gəzib-gördüyü yerlər haqqındakı təəssüratları, hiss-həyəcanları, duyğuları lirik romantik bir dillə tərənnüm edilmişdir. “Səhər” poeması isə daha fərqli təhkiyə tipində, başdan-başa müraciət şəklində yazılmışdır. M.Müşfiqin poemalarında biz bir yox, bir neçə təhkiyə üsulu ilə qarşılaşırıq. Əsərin mövzusundan, ideyasından asılı olaraq bəzən realist, bəzən romantik, bəzən də monoloq və ya müraciət xarakterli təhkiyə üsulu Müşfiq sənətinin özünəməxsusluğundan, poetik istedadından xəbər verir.

“Mikayıl Müşfiqin poemalarında məcazlar” adlı dördüncü yarımfəsildə isə Mikayıl Müşfiqin poemalarının dil xüsusiyyətləri, bədii təsvir və ifadə vasitələri araşdırılmış, poemalardan seçilmiş nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Ümumən deyə bilərik ki, M.Müşfiqin lirikası ilə yanaşı, epik poeziyasının dili də orijinallığı, novatorluğu ilə seçilmiş, obrazlı ifadələr, emosional məcazlar şairin poetik təfəkkürünün, gələcəklə bağlı arzularının ifadəsində mühüm rol oynamışdır.

Poemalarda ən çox istifadə edilən təsvir vasitələrindən biri metaforalardır. Müşfiqin poemalarında insan əhval-ruhiyyəsinin, insan hərəkətlərinin təbiət hadisələrinə və təbiət hadisələrinin insan hərəkətlərinə uyğunlaşdırılması çoxlu istiarələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu istiarələr təbiət təsvirlərində digər məcazlardan daha işləkdir və təsvirin dolğunlaşmasında, obrazlılığın artmasında böyük rol oynayır.

Müşfiqin metaforaları bütövlükdə bədii sistemin və orada himf edilən mahiyyətin belə demək mümkündürsə, bağlayıcısı rolunu oynayırdı. Bu metaforaların belə mükəmməl alınması, bənzətmələrdəki aydınlıq (şəffaflıq) bədii sistemin müxtəlif element və komponentlərini bir-birinə bədii məntiqin tələb etdiyi şəkildə calamaq bacarığından irəli gəlirdi.

Şairin poemaları əsərlərin dilinə emosionallıq verən, onu canlandıran təkrirlər, bədii suallar, kinayələrlə də zəngindir və bu ifadə vasitələri Müşfiq dünyagörüşünü, Müşfiq təfəkkürünü ən yüksək şəkildə əks etdirir.

“Mikayıl Müşfiqin poemalarında vəzn və qafiyyə” adlı yarımfəsildə şairin lirikada olduğu qədər poema yaradıcılığında da vəzn və qafiyyə sistemindəki orijinallıqları, yenilikləri müəyyənləşdirilmişdir.

G.Hüseynoğlu məqalələrindən birində şairin bəzi şeirlərinin nə heca, nə də sərbəst vəznin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlmədiyini üçün onların “Müşfiq vəzn”ndə yazıldığını qeyd etmişdir. “Bu, Müşfiq icadıdır, heca ilə

sərbəsti yaxınlaşdırən bir vəznidir. Müşfiq vəznidir və bu vəznin poeziya tariximizdə yeganə nümunələrini Müşfiq yaratmışdır”¹.

Mikayıl Müşfiq zaman-zaman həm əruz, həm sərbəst vəznə meyl etməsinə baxmayaraq, geniş həcmli şeirlərini, eləcə də poemalarını məhz yenilikləri ilə zənginləşdirdiyi milli heca vəznində, sadə, anlaşıqlı bir dildə yazmağı daha üstün tuturdu. Şair poemalarında, əsasən, 7, 8, 11-liklərdən və qarışıq heca növlərindən istifadə etmişdir.

M.Müşfiqin “Səhər” poeması orijinallığı ilə xüsusilə seçilir. Digər poemalardan fərqli olaraq bu əsər bəndləmə sistemi ilə yazılmış, 8 misralı bəndlər əvvəldən sona qədər sabit şəkildə davam etmişdir. Əgər əvvəlki poemalarında, hətta kiçik bir şeirdə biz tez-tez müxtəlif misralı bəndlərin əvəzlənməsinin şahidi olurduqsa, burada, əksinə, 91 bəndlik poemada şeirlərin bənd quruluşu, vəzni, hətta qafiyə düzümləri də sabit saxlanılmışdır.

Bütün bu fikirlərimizin yekunu olaraq deyə bilərik ki, Mikayıl Müşfiqin poemalarında vəzn, qafiyə təkçə ritm, ahəngdarlıq yaratmaq vasitəsi olmamış, bütünlükdə ideya-məzmunun gözəl ifadəsinə, poetik mənənin açılmasına, duyğu və düşüncələrin gücləndirilməsinə zəmin yaratmışdır.

Nəticə. Mikayıl Müşfiqin poema yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasında xüsusi bir mərhələ hesab edilməlidir. Belə ki, milli poetik ənənədə epik təfəkkürün ifadə imkanlarının genişlənməsində bu poemaların əlahiddə rolu olmuşdur. Şairin epik poemaları bitkin süjet xətti, gərgin konflikti, mürəkkəb xarakterləri ilə seçilir, lirik poemalarda isə hadisələrin özündən çox, lirik qəhrəmanın hiss-həyəcanları, düşüncələri ön plana çəkilir. Belə demək olar ki, Müşfiq bir laddan digərinə asanlıqla keçə bilən, hər iki ladda təsirli təəssüratlar yaratmağı bacaran bir sənətkar idi. Mikayıl Müşfiq poemalarında poetik sistemin mükəmməlliyi, canlı və dinamik olması sonradan Azərbaycan poeziyasına, epik təfəkkürün məşabının genişlənməsinə təkan verdi. Bu poemalarda lirizmlə fəlsəfi ricasətlər, gerəkliyin rəng və boyalarının, onun ən müxtəlif aspektlərinin orijinal təhkiyə formaları daxilində işlənməsi yeni qafiyə və ritm sisteminin yaranması ilə müşayiət edildi.

¹ Hüseynoğlu G. Mikayıl Müşfiq şeirində vəznələr / Azərbaycan sovet ədəbiyyatında poetika məsələləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1986, s.42

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. M. Müşfiqin “Azadlıq dastanı” poemasının poetik xüsusiyyətləri // AMEA-nın Xəbərləri (Humanitar elmlər), 2008, № 1, s.80-87
2. Süjetli şeirlərdən poemalara // “Filologiya məsələləri”, Bakı: 2010, № 2, s. 481-487
3. M.Müşfiqin süjetli şeirlərində qadın azadlığı / AMEA doktorantlarının elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 2010, s. 475-478
4. XX əsrin əvvəlində poema janrı / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri II Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı: Mütərcim, 2011, s.161-167
5. M.Müşfiqin poemalarında məcazlar // “Dil və ədəbiyyat” (BDU), 2011, № 1, s.101-103
6. M.Müşfiqin poemalarında bədii portret // “Dil və ədəbiyyat” (ADU), 2012, № 1 (77), s.182-186
7. M.Müşfiqin poemalarında təbiət obrazı və insan-təbiət münasibətləri // Humanitar elmlərin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Mütərcim, 2012, № 3, s.89-94
8. Повествование в поэмах Михаила Мушфига (Mikayıl Müşfiqin poemalarında təhkiyə) // Вестник (Казахский национальный педагогический университет имени Абая). Серия «Филологические науки», № 4(42), 2012, s.83-86
9. Mikayıl Müşfiqin poemalarında yeni forma və yeni ideyalar / Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq elmi konfransı, Qafqaz Universiteti, 2013, s.453
10. Mikayıl Müşfiqin “Səhər” poemasının janr xüsusiyyətləri // “Ədəbiyyat məcmuəsi” (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri), Bakı: “Elm və təhsil”, 2014, s.194-201
11. Mikayıl Müşfiqin poemalarında qəhrəman və mühit / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri V Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı: Mütərcim, 2014, s.142-145

**ПОЭМЫ МИКАИЛА МУШФИГА
(В КОНТЕКСТЕ ПОЭТИКИ И ДИНАМИКИ ЖАНРА)**

РЕЗЮМЕ

Микаил Мушфиг, более известный как лирико-романтический поэт, сыграл значительную роль в развитии жанра азербайджанской поэмы, создав в период расцвета своего творчества разнообразные как по своему содержанию, так и по форме поэмы. Поэмы Микаила Мушфига занимают особое место в его поэтической системе, для его текстов характерны особенности, исследование которых позволяет создать более полное представление о поэтике поэта.

В диссертации, состоящей из введения, трех глав, заключения и списка литературы, исследуются новизна содержания и формы поэм поэта, его художественные особенности и новаторские поиски.

Во введении дана информация об актуальности темы, об объекте и предмете исследования, истории изучения, методологических принципах, целях и задачах, научной новизне, а также научно-практической значимости исследования.

Первая глава диссертации называется "Жанр поэмы в начале XX века" и состоит из двух параграфов. В первом параграфе освещаются проблемы эволюции жанра поэмы в Азербайджанской литературе начала XX века и ее теоретические аспекты, второй параграф посвящен закономерностям процесса перехода сюжетных стихотворений в поэмы в творчестве Микаила Мушфига.

Вторая глава под названием «Новая форма и идеи в поэмах Микаила Мушфига» также состоит из двух параграфов. В первом параграфе исследуются поиски формы, новшеств, привнесенные поэтом в жанр поэмы, в то время как во втором параграфе проводится анализ концепции нового героя поэта.

Третья глава - "Художественные особенности поэм Микаила Мушфига" состоит из пяти параграфов. Они посвящены новизне в изображении образов природы, литературных портретов, поэтического повествования, системе иносказания и стихосложения, рифме.

В заключении приводятся общие теоретические положения диссертации, и определяется значение поэм Микаила Мушфига для Азербайджанской литературы.

**POEMS OF MIKAYIL MUSHFIG
(in the context of poetics and dynamics of the genre)**

SUMMARY

The first paragraph deals with the evolution of the M. Mushfig known as a lyrical-romantic poet played lead role in development of the genre of Azerbaijani poem creating wide variety of poems both by their content and form in the period of flower of his creative works. Poems by Mikayil Mushfig are of great importance in his poetic system; his texts include such distinctive features, the research of which allows us to create more full idea about poet's poetic system.

In the thesis, consisting of an Introduction, three chapters, conclusion and the list of references are researched the novelty of the content and form of poems, his artistic features and innovatory searches.

The Introduction provides information about the topicality of theme, the object and subject of the research, history of study, methodological principles, goals and tasks, scientific novelty and scientific-practical importance of the research.

The first chapter ("Genre of poem early in the 20th century") consists of two paragraphs: genre of poem in the Azerbaijani literature early in the aforementioned century and its theoretical aspects; the second paragraph is dedicated to the logic of the process of transition from narrative pieces of poetry to the poems in the creative works of Mikayil Mushfig.

The second chapter called as "New forms and ideas in poems by Mikayil Mushfig" is also consists of two paragraphs. The first paragraph is dedicated to the searches for forms, novelties introduced by the poet in the genre of poem, just as in the second paragraph we carry out analysis of the poet's new hero concept.

The third chapter - "Literary features of poems by Mikayil Mushfig" consists of five paragraphs. They deal with the novelty in describing of images of the nature, literary portraits, and poetic narration, the system of allusion and prosody, as well as rhyme.

In conclusion there are provided generalization of overall theoretical provisions contained in the thesis and determined the place occupied by Mikayil Mushfig in the Azerbaijani literature.

На правах рукописи

НАРМИН ФАЙАННУМ кызы ДЖАХАНГИРОВА

**ПОЭМЫ МИКАИЛА МУШФИГА
(В КОНТЕКСТЕ ПОЭТИКИ И ДИНАМИКИ ЖАНРА)**

5715.01 - Теория литература, литературный анализ и критика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ - 2014